

Patronen van juridische situaties in psychiatrische ziekenhuizen

Blijft een vrijwillige opneming altijd vrijwillig?

Mededelingen uit het Centrale Patiëntenregister voor psychiatrische ziekenhuizen en universiteitsklinieken (13).

door A. C. de Graaf

Inleiding

De rechtspositie van zowel de vrijwillig als de onvrijwillig in een psychiatrisch ziekenhuis opgenomen patiënt staat op dit moment volop in de belangstelling. De activiteiten rond het wetsontwerp Bijzondere Opnemingen in Psychiatrische Ziekenhuizen (BOPZ) en de werkgroep Rechtspositie Patiënten in Psychiatrische Ziekenhuizen (Commissie Van Dijk) leveren hier onder meer het bewijs van. De twee maatregelen tot onvrijwillige opneming, die in de Krankzinnigenwet 1884 zijn opgenomen, nl. de inbewaringstelling en de rechterlijke machtiging krijgen opnieuw de nodige aandacht. In 1884, toen de Krankzinnigenwet werd ingevoerd, bestonden er alleen maar onvrijwillige opnemingen. Voor de opneming in een krankzinnigengesticht was toestemming (de machtiging) van de rechter vereist, omdat deze een vorm van vrijheidsbeneming was, waarover in ons rechtsbestel uitsluitend de rechter dient te beslissen. Ook de patiënt die bereid was zich in een krankzinnigengesticht te laten opnemen, moest een verzoek tot het verlenen van een machtiging tot de rechter richten.

Met de wijziging van de Krankzinnigenwet in 1904 werd de mogelijkheid geschapen om ook psychiatrische patiënten zonder rechterlijke machtiging in een psychiatrisch ziekenhuis op de zgn. aangewezen afdeling op te nemen. Deze mogelijkheid tot verpleging zonder rechterlijke machtiging in 'aangewezen inrichtingen', bleek in een zo sterke behoefte te voorzien dat, zoals de Memorie van Toelichting bij de wijziging van de Krankzinnigenwet in 1970 vermeldt, 'circa 75% van de verpleging-behoevenden op deze voet wordt verpleegd, en slechts 25% met rechterlijke machtiging in de gestichten'. Het aantal onvrijwillige opnemingen is deze eeuw aanzienlijk afgenomen en bedraagt thans ongeveer 15% (2995 in 1977) van het totaal aantal opnemingen. Uit dit artikel blijkt onder meer de toename van het aantal vrijwillige opnemingen in de 70er jaren. Deze stijging is mede een gevolg van een wijziging in de

Schrijfster is socioloog en hoofd van de afdeling Bijzonder Onderzoek van de Geneeskundige Hoofdinspectie voor de Geestelijke Volksgezondheid, Postbus 439 te Leidschendam.

wetgeving in 1972.

De laatste jaren blijft het aantal vrijwillige opnemingen echter vrij constant.

Niet alleen landelijk, maar ook internationaal valt een ontwikkeling naar meer vrijwillige opnemingen te constateren. Een deskundigencommissie van de Wereld Gezondheidsorganisatie te Genève geeft in een rapport van 1978 de situatie in een aantal landen vanaf 1955 weer.¹ Zo blijkt dat in het Verenigd Koninkrijk in 1955 al 70% van de opnemingen op vrijwillige basis plaatsvond, terwijl dit percentage in 1972 tussen de 81% en 90% lag.

Over de hoeveelheid vrijwillige en onvrijwillige opnemingen zijn tot op heden nog weinig publikaties verschenen. Wel valt een onderzoek te melden in de reeks 'Mededelingen uit het Centrale Patiëntenregister' van dit tijdschrift, naar de gevolgen van de wijziging van de Krankzinnigenwet in 1972², alsmede een publikatie elders van het aantal vrijwillige en onvrijwillige opnemingen in psychiatrische ziekenhuizen van 1970 tot en met 1975.³

In dit artikel wordt eerst een overzicht gegeven van de aantallen patiënten die in de jaren 1970 tot en met 1977 vrijwillig en met een rechterlijke machtiging in de algemene psychiatrische ziekenhuizen werden opgenomen. Vervolgens is door middel van een cohort-onderzoek onderzocht wat er met hun juridische situatie is gebeurd na de opname. Eveneens is de duur ervan bekeken tot aan het tijdstip van wijziging of ontslag.

Methode

Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van de registratiekaart van het Patiëntenregister Intramurale Geestelijke Gezondheidszorg (PIGG). Op de kaart wordt onder meer gevraagd naar de juridische situatie bij opname. Deze is onderverdeeld in vrijwillige opname, opgenomen resp. met een rechterlijke machtiging, krachtens een vonnis of een inbewaringstelling. Bovendien bestaat de mogelijkheid wijzigingen op de kaart aan te brengen, met de datum ervan. Gezien het feit dat de hier weer te geven cijfers alleen betrekking hebben op opnemingen in algemene psychiatrische ziekenhuizen, is het aantal patiënten dat met een inbewaringstelling werd opgenomen, lager dan het werkelijke aantal inbewaringstellingen. Patiënten die met een inbewaringstelling in een psychiatrische universiteitskliniek of op een psychiatrische afdeling van een algemeen ziekenhuis werden opgenomen, zijn namelijk buiten beschouwing gelaten.

Overzicht van de jaren 1970-1977

In tabel 1 wordt de verdeling van de juridische situatie bij opname over de jaren 1970 t/m 1977 in absolute aantallen en percentages weergegeven.

Uit deze tabel blijkt dat het aandeel vrijwillige opnemingen de laatste drie jaren vrij constant is gebleven nl. rond de 85%, terwijl het absolute aantal toch nog steeg van 15.781 in 1975 tot 16.326 in

Tabel 1: De juridische situatie van patiënten bij opname in de 41 algemene psychiatrische ziekenhuizen in absolute aantallen en percentages. Periode 1970 t/m 1977

Juridische situatie	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977
vrijwillig	10.267 (78,7%)	10.675 (78,0%)	12.206 (81,9%)	13.446 (82,2%)	14.763 (83,5%)	15.781 (85,0%)	16.342 (84,2%)	16.326 (84,5%)
met rechterlijke machtiging	1.719 (13,2%)	1.714 (12,5%)	1.276 (8,6%)	1.226 (7,5%)	1.058 (6,1%)	1.086 (5,8%)	1.129 (5,8%)	932 (4,8%)
krachtens vonnis	29 (0,2%)	49 (0,4%)	24 (0,2%)	44 (0,3%)	28 (0,2%)	25 (0,1%)	33 (0,2%)	35 (0,2%)
met inbewaringstelling	1.033 (7,9%)	1.245 (9,1%)	1.399 (9,4%)	1.658 (10,1%)	1.803 (10,2%)	1.683 (9,1%)	1.903 (9,8%)	2.027 (10,5%)
totaal	13.048 (100%)	13.683 (100%)	14.905 (100%)	16.374 (100%)	17.679 (100%)	18.575 (100%)	19.407 (100%)	19.320 (100%)

1977 (3,4%). Daarentegen heeft zich bij de onvrijwillige opnemingen de stijgende trend bij de inbewaringstellingen en dalende trend bij de opnemingen krachtens rechterlijke machtiging voortgezet. Zo is het aantal inbewaringstellingen van 1683 in 1975 gestegen tot 2027 in 1977 (20,1%) en het aantal rechterlijke machtigingen van 1086 in 1975 gedaald tot 932 in 1977 (14,2%).

Ten slotte blijkt uit deze tabel dat het aantal rechterlijke machtigingen in absolute zin sterk is afgenomen nl. van 1719 in 1970 tot 932 in 1977 (46%).

In grafiek I wordt het percentage stijging of daling t.o.v. 1970 naar de soorten juridische situaties weergegeven.

De grafiek laat het volgende zien:

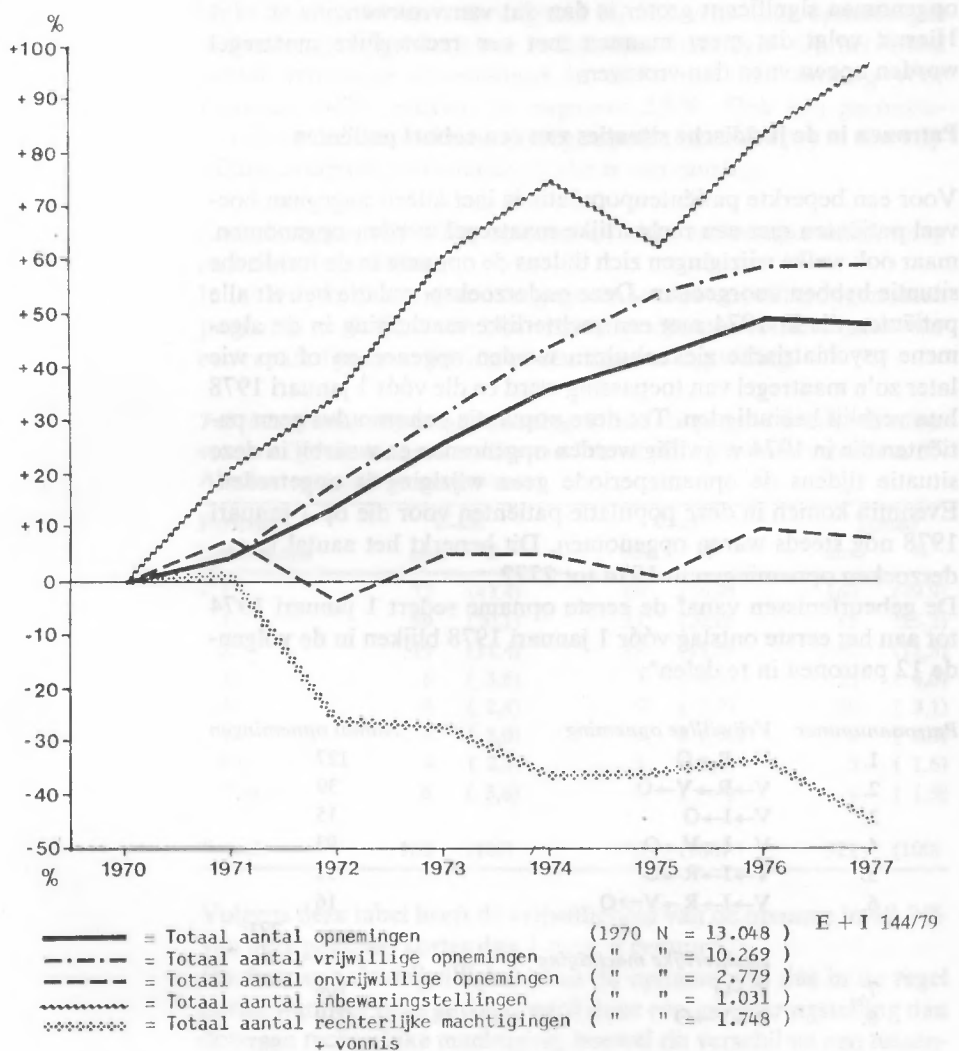
(1) Het totaal aantal opnemingen is van 1970 tot en met 1977 met 48% gestegen. Bekijken we de cijfers van jaar tot jaar, dan is te zien dat vooral van 1972 tot 1974 sprake is van een flinke stijging. Vanaf 1975 is deze stijging minder, terwijl we in 1977 een afname van het aantal opnemingen zien.

(2) Het zijn met name de vrijwillige opnemingen die zijn toegenomen, nl. met 59% in 1977 t.o.v. 1970. De onvrijwillige opnemingen zien we nauwelijks toe- of afnemen. De grootste stijging is in 1976 met 10%, terwijl in 1977 het aantal onvrijwillige opnemingen t.o.v. 1970 gestegen is met 8%.

(3) Binnen de groep van de onvrijwillige opnemingen, blijkt al voor 1972 (wetswijziging!) het aantal inbewaringstellingen sterk toe te zijn genomen, terwijl het aantal rechterlijke machtigingen vanaf 1971 sterk is afgenomen. In 1977 is het aantal opnemingen met een inbewaringstelling t.o.v. 1970 met 96% gestegen, terwijl het aantal opnemingen met een rechterlijke machtiging of met vonnis t.o.v. 1970 met 46% is gedaald.

Uit tabel 2 blijkt voor 1977 in hoeverre er verschillen bestaan in de juridische situatie bij opname tussen mannen en vrouwen.

Grafiek I: Percentage stijging/daling t.o.v. 1970 naar juridische situatie.

Tabel 2: Aantal vrijwillige en onvrijwillige opnemingen in algemene psychiatrische ziekenhuizen naar geslacht in 1977. Absolute aantallen en percentages

Juridische situatie bij opname	Mannen		Vrouwen		Totaal	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%
vrijwillig	7681	81,3	8645	87,5	16.326	84,5
onvrijwillig	1763	18,6	1231	12,5	2.994	15,5
totaal	9444	100	9876	100	19.320	100

$$Z = \frac{p_s - p_n}{\sqrt{p_n \cdot q_n / N}}$$

$$p < .0001$$

Bij berekening blijkt dat het percentage mannen, dat onvrijwillig is opgenomen significant groter is dan dat van vrouwen.

Hieruit volgt dat meer mannen met een rechterlijke maatregel worden opgenomen dan vrouwen.

Patronen in de juridische situaties van een cohort patiënten

Voor een beperkte patiëntenpopulatie is inet alleen nagegaan hoeveel patiënten met een rechterlijke maatregel werden opgenomen, maar ook welke wijzigingen zich tijdens de opname in de juridische situatie hebben voorgedaan. Deze onderzoekspopulatie betreft alle patiënten die in 1974 met een rechterlijke machtiging in de algemene psychiatrische ziekenhuizen werden opgenomen of op wie later zo'n maatregel van toepassing werd en die vóór 1 januari 1978 hun verblijf beëindigden. Tot deze populatie behoren dus geen patiënten die in 1974 vrijwillig werden opgenomen en waarbij in deze situatie tijdens de opnameperiode geen wijziging is opgetreden. Evenmin komen in deze populatie patiënten voor die op 1 januari 1978 nog steeds waren opgenomen. Dit beperkt het aantal te onderzoeken opnemingen in 1974 tot 2772.

De gebeurtenissen vanaf de eerste opname sedert 1 januari 1974 tot aan het eerste ontslag vóór 1 januari 1978 blijken in de volgende 12 patronen in te delen*:

<i>Patroonnummer</i>	<i>Vrijwillige opneming</i>	<i>Aantal opnemingen</i>
1.	V→R→O	127
2.	V→R→V→O	39
3.	V→I→O	15
4.	V→I→V→O	93
5.	V→I→R→O	31
6.	V→I→R→V→O	16
		— 321
	<i>Rechterlijke machtiging</i>	
7.	R→O	768
8.	R→V→O	219
		— 987
	<i>Inbewaringstelling</i>	
9.	I→O	328
10.	I→V→O	1080
11.	I→R→O	38
12.	I→R→V→O	18
		— 1464
	Totaal	2772

* Verklaring der afkortingen: V = vrijwillige opneming
R = rechterlijke machtiging
I = inbewaringstelling
O = ontslag

Alvorens de periode tussen de verschillende juridische situaties te behandelen, kan reeds nu opgemerkt worden dat een vrijwillige

opneming niet betekent: continu vrijwillig opgenomen zijn. Zo blijkt de situatie van vrijwilligheid bij 321 vrijwillige opnemingen te worden gevolgd door een rechterlijke maatregel. Op het totaal aantal vrijwillige opnemingen in 1974 met een ontslag vóór 1 januari 1978 betekent dit ongeveer 2,6%. Ook kan geconstateerd worden dat veel onvrijwillige opnemingen (53%) in een vrijwillige overgaan, voordat er sprake is van ontslag.

Periode tussen vrijwillige opname en resp. rechterlijke machtiging en inbewaringstelling.

In tabel 3 wordt een overzicht gegeven van de vrijwillig opgenomen patiënten en de duur van hun vrijwillige opname tot het ingaan van een rechterlijke machtiging of een inbewaringstelling.

Tabel 3: Aantal vrijwillige opnemingen naar de periode tussen vrijwillige opname (V) en resp. rechterlijke machtiging (R) en inbewaringstelling (I). Absolute aantallen en percentages

Periode in maanden	V→R		V→I		Totaal	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%
<1	72	(43,4)	88	(56,8)	160	(49,9)
1	50	(30,1)	31	(20,0)	81	(25,2)
2	19	(11,4)	18	(11,6)	37	(11,5)
3	6	(3,6)	7	(4,5)	13	(4,0)
4	4	(2,4)	6	(3,9)	10	(3,1)
5	5	(3,0)	4	(2,6)	9	(2,8)
6	4	(2,4)	1	(0,6)	5	(1,6)
7 en >	6	(3,6)	—	(—)	6	(1,9)
Totaal	166	(100)	155	(100)	321	(100)

Volgens deze tabel heeft de vrijwilligheid van de opname in 49,9% van deze gevallen korter dan 1 maand geduurd.

De duur van de vrijwilligheid van de opname was dus in de regel korter wanneer deze gevolgd werd door een inbewaringstelling dan door een rechterlijke machtiging, hoewel dit verschil na een tussenpoos van een maand weer teniet werd gedaan.

Periode tussen rechterlijke machtiging en resp. ontslag en vrijwillige opname.

Tabel 4 laat het aantal opnemingen zien naar de periode tussen de uitspraak van een rechterlijke machtiging en een ontslag en de rechterlijke machtiging gevolgd door een vrijwillige opname.

Uit deze tabel valt het volgende af te lezen:

— Van de opnemingen met een rechterlijke machtiging in 1974, die vóór 1-1-1978 werden beëindigd is 77% zonder verandering in de juridische situatie beëindigd, terwijl 23% vóór ontslag over is gegaan in een vrijwillige opname.

— Vooral de rechterlijke machtigingen die 'al' 2 of 3 maanden duurden, liepen relatief vaker uit op ontslag dan op een vrijwillige opname, nl. 87% ontslag en 13% vrijwillige opname.

Tabel 4: Aantal opnemingen naar de periode tussen uitspraak rechterlijke machtiging (R) en resp. ontslag (O) en vrijwillige opname (V). Absolute aantallen en (gecumuleerde) percentages

Periode in maanden	R→O			R→V			Totaal		
	abs.	%	cum %	abs.	%	cum %	abs.	%	cum %
<1	104	10,8	10,8	30	10,3	10,3	134	10,7	10,7
1	146	15,1	25,9	43	14,7	25,0	189	15,0	25,7
2	129	13,4	39,3	25	8,6	33,6	154	12,3	38,0
3	142	14,7	54,0	15	5,1	38,7	157	12,5	50,5
4	95	9,9	63,9	20	6,8	45,5	115	9,2	56,6
5	75	7,8	71,7	32	11,0	56,5	107	8,5	68,2
6	57	5,9	77,6	82	28,1	84,6	139	11,1	79,2
7	33	3,4	81,0	8	2,7	87,3	41	3,3	82,5
8	13	1,3	82,4	7	2,4	89,7	20	1,6	84,1
9	17	1,8	84,1	5	1,7	91,4	22	1,8	85,8
10	16	1,7	85,8	3	1,0	92,5	19	1,5	87,3
11	12	1,2	87,0	2	0,7	93,2	14	1,1	88,5
12	13	1,3	88,4	2	0,7	93,8	15	1,2	89,6
13	8	0,8	89,2	1	0,3	94,2	9	0,7	90,4
14	15	1,6	90,8	1	0,3	94,5	16	1,3	91,6
15	9	0,9	91,7	—	—	94,5	9	0,7	92,4
16	7	0,7	92,4	—	—	94,5	7	0,6	92,9
17	11	1,1	93,6	3	1,0	95,5	14	1,1	94,0
18	9	0,9	94,5	5	1,7	97,3	14	1,1	95,1
19 en >	53	5,5	100	8	2,7	100	61	4,9	100
Totaal	964	100		292	100		1256	100	

– Rechterlijke machtigingen die 6 maanden duurden, gingen relatief meer over in een vrijwillige opname dan dat er ontslag op volgde, nl. 59% vrijwillige opname en 41% ontslag.

– Rechterlijke machtigingen die langer dan 1 jaar duurden, werden relatief vaker met ontslag beëindigd dan dat ze overgingen in een vrijwillige opname, nl. 86% ontslag en 14% vrijwillige opname.

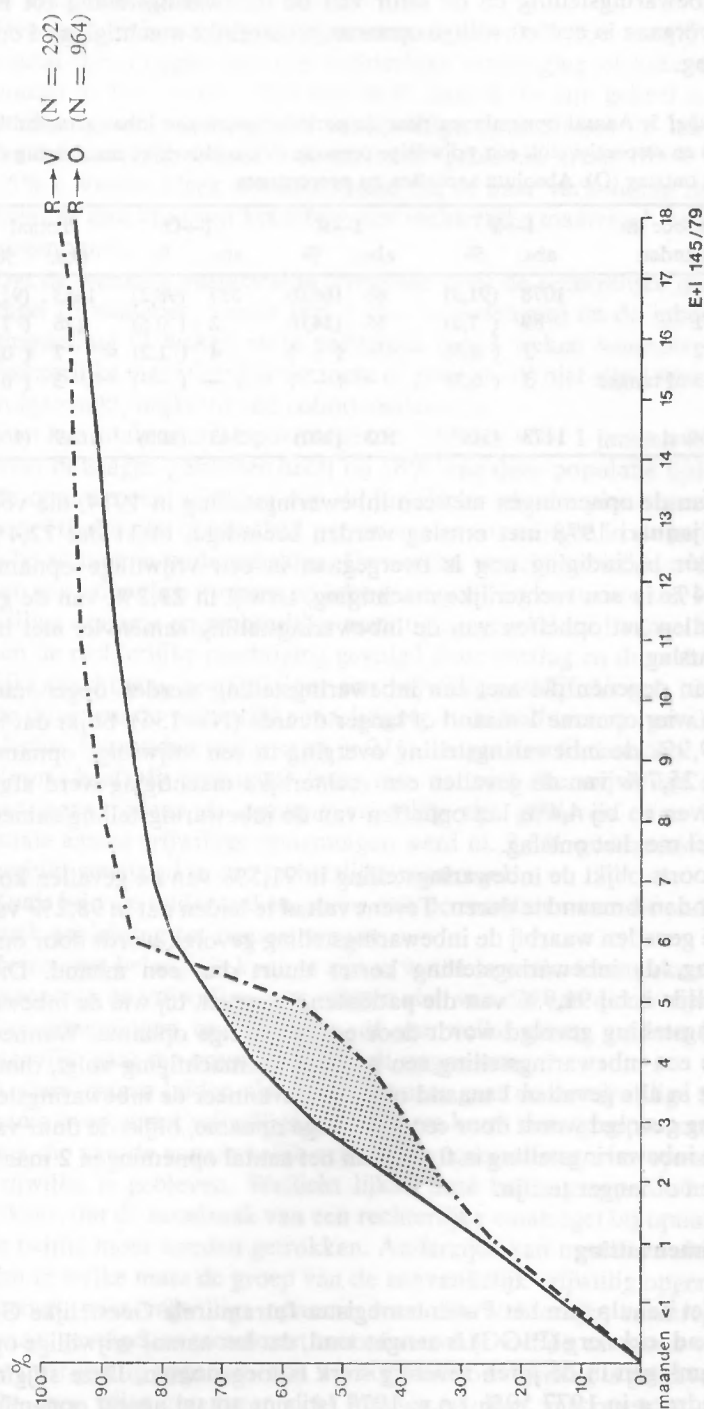
Opmerkelijk is dat de rechterlijke machtiging van 400 patiënten langer duurde dan 5 maanden. In de zesde maand gingen 57 patiënten met ontslag (14%) en ging de rechterlijke macht van 82 patiënten (21%) in een vrijwillige opname over, terwijl de rechterlijke machtiging van 261 patiënten (65%) werd verlengd.

Zetten we de in tabel 4 genoemde gecumuleerde procentuele verdeling in grafiek, dan geeft dit het beeld, zoals *grafiek II* te zien geeft.

Uit deze grafiek blijkt dat de rechterlijke machtiging die langer dan 2 maanden en korter dan 5 maanden duurde (gearceerde deel) relatief meer werd gevolgd door een ontslag dan door een vrijwillige opname.

In de zesde maand nam het aantal vrijwillige opnemingen toe, zodat het aantal vrijwillige opnemingen boven het aantal ontslagen uitstijgt.

Grafiek II: Aantal opnemingen naar de periode tussen uitspraak rechterlijke machtiging (R) en resp. ontslag (O) en vrijwillige opname (V). Gecumuleerde percentages.

Periode tussen een inbewaringstelling en respectievelijk een vrijwillige opname, rechterlijke machtiging en ontslag.

Tabel 5 geeft een overzicht van het aantal opnemingen krachtens inbewaringstelling en de duur van de inbewaringstelling tot het overgaan in een vrijwillige opname, rechterlijke machtiging of ontslag.

Tabel 5: Aantal opnemingen naar de periode tussen een inbewaringstelling (I) en respectievelijk een vrijwillige opname (V), rechterlijke machtiging (R) en ontslag (O). Absolute aantallen en percentages

Periode in maanden	I→V		I→R		I→O		Totaal	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
<1	1078	(91,9)	68	(66,0)	337	(98,2)	1483	(91,5)
1	89	(7,6)	35	(34,0)	2	(0,6)	126	(7,8)
2	3	(0,3)	—	(—)	4	(1,2)	7	(0,4)
3 of langer	3	(0,3)	—	(—)	—	(—)	3	(0,2)
Totaal	1173	(100)	103	(100)	343	(100)	1619	(100)

Van de opnemingen met een inbewaringstelling in 1974, die vóór 1 januari 1978 met ontslag werden beëindigd, blijkt dat 72,4% vóór beëindiging nog is overgegaan in een vrijwillige opname, 6,4% in een rechterlijke machtiging, terwijl in 21,2% van de gevallen het opheffen van de inbewaringstelling samenviel met het ontslag.

Van degenen die met een inbewaringstelling werden opgenomen en wier opname 1 maand of langer duurde (N=136), blijkt dat bij 69,9% de inbewaringstelling overging in een vrijwillige opname, in 25,7% van de gevallen een rechterlijke machtiging werd afgegeven en bij 4,4% het opheffen van de inbewaringstelling samenviel met het ontslag.

Voorts blijkt de inbewaringstelling in 91,5% van de gevallen korter dan 1 maand te duren. Tevens valt af te leiden dat in 98,2% van de gevallen waarbij de inbewaringstelling gevolgd wordt door ontslag, de inbewaringstelling korter duurt dan een maand. Ditzelfde is bij 91,9% van die patiënten het geval, bij wie de inbewaringstelling gevolgd wordt door een vrijwillige opname. Wanneer op een inbewaringstelling een rechterlijke machtiging volgt, duurt dit in alle gevallen 1 maand of korter. Wanneer de inbewaringstelling gevolgd wordt door een vrijwillige opname, blijkt de duur van de inbewaringstelling in 0,6% van het aantal opnemingen 2 maanden of langer te zijn.

Samenvatting

Met behulp van het Patiëntenregister Intramurale Geestelijke Gezondheidszorg (PIGG) is aangetoond, dat het aantal vrijwillige opnemingen in de jaren zeventig sterk is toegenomen. Deze stijging bedroeg in 1977 59% t.o.v. 1970 (stijging totaal aantal opnemingen 48%). Wat betreft het aantal onvrijwillige opnemingen is

slechts een stijging met circa 8% waargenomen. Er is echter een tegengestelde tendens geconstateerd tussen het aantal opnemingen met een inbewaringstelling en dat met een rechterlijke machtiging of krachtens vonnis.

Het aantal inbewaringstellingen nam nl. met 96% toe, terwijl het aantal opnemingen met een rechterlijke machtiging of krachtens vonnis in 1977 t.o.v. 1970 met 46% daalde. In zijn geheel is de verdeling van vrijwillige en onvrijwillige opnemingen de laatste onderzoeksjaren echter vrij constant gebleven (resp. 85% en 15%). Voorts bleek uit deze studie dat er naar verhouding meer mannen dan vrouwen krachtens een rechterlijke maatregel werden opgenomen.

Dat de wettelijk vastgestelde termijnen voor de rechterlijke maatregel (6 maanden, steeds met 1 jaar te verlengen) en de inbewaringstelling (3 weken en te verlengen met 3 weken wanneer een rechterlijke machtiging is verzocht of gevorderd) niet altijd worden volgemaakt, blijkt uit een cohort-onderzoek.

Van het totale aantal opnemingen in 1974 en vóór 1 januari 1978 weer ontslagen patiënten heeft bij 18% van deze populatie tijdens de opname een wijziging van de juridische situatie plaats gevonden. Hierbij zijn in totaal 12 patronen van wisselingen in de juridische situatie te onderscheiden. Er werden verschillen in duur tussen een vrijwillige opname en inbewaringstelling en tussen een vrijwillige opname en rechterlijke machtiging gevonden. Evenzo tussen de rechterlijke machtiging gevolgd door ontslag en de rechterlijke machtiging gevolgd door een vrijwillig verblijf. Voorts bleek de duur van de rechterlijke machtiging in de helft van de gevallen slechts 3 maanden te duren en in 21% langer dan 6 maanden.

Voorts heeft dit onderzoek laten zien dat niet alle vrijwillige opnemingen tijdens de opname vrijwillig zijn gebleven. Van het totale aantal vrijwillige opnemingen werd nl. 2,6% gedurende het verblijf gewijzigd in een rechterlijke maatregel.

Zoals bij vele onderzoeken geven ook de resultaten van dit onderzoek aanleiding tot nieuwe vragen.

Zo zou het belangrijk kunnen zijn te weten in welke kenmerken de groep van de vrijwillige opnemingen zich van die van de onvrijwillige opnemingen onderscheidt, of om welke groep mensen het eigenlijk gaat die onvrijwillig wordt opgenomen.

Andere vragen luiden als volgt: wanneer gaat de onvrijwillige opname over in een vrijwillige, in hoeverre komt deze groep overeen met die van de aanvankelijk vrijwillig opgenomenen wier opname vrijwillig is gebleven. Wellicht lijken deze beide groepen zó op elkaar, dat de noodzaak van een rechterlijke maatregel bij opname in twijfel moet worden getrokken. Anderzijds kan men zich afvragen in welke mate de groep van de aanvankelijk vrijwillig opgenomenen, wier vrijwillige opname door een rechterlijke maatregel wordt gevolgd, overeenkomt met of verschilt van de categorie van de onvrijwillig opgenomenen wier opname onvrijwillig is gebleven. Op deze wijze zou meer zicht kunnen worden verkregen op de groep waarvoor direct bij opname toch wel een rechterlijke maat-

regel gewenst was geweest.

De P-kaart van het PIGG biedt mogelijkheden deze vraagstellingen verder te onderzoeken, waarbij gegevens als geslacht, leeftijd, op-
leiding, werksituatie, diagnose etc. kunnen worden betrokken.

Literatuur

- (1) Curran, W. J., T. W. Harding (1978), *Droit et Santé Mentale; vers une harmonisation des objectifs*. Organisation Mondiale de la Santé, Genève.
- (2) Weerden-Dijkstra, J. R. van, R. Giel (1974), Mededelingen uit Centrale Patiëntenregister voor psychiatrische ziekenhuizen en universiteitsklinieken (3); onvrijwillige opnamen. *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 16e jrg., okt., p. 595-600.
- (3) Graaf, A. C. de (1977), Vrijwillige en onvrijwillige opnemingen in psychiatrische ziekenhuizen. *Medisch contact* 32, p. 1007-1008.
- (4) Blalock, Hubert M., Jr. (1960), *Social Statistics*. McGraw-Hill, p. 151.

Voor de adviezen en medewerking op statistisch gebied ben ik de stafafdeling Epidemiologie en Informatica van het Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne zeer erkentelijk.